

چکیده:

صنایع دستی فعال در روستاهای اسفراین ممدتاً عبارتند از قالی بافی و نساجی. بر اساس آمار و اطلاعات صنایع روستایی جهاد سازندگی استان خراسان، در سالهای اخیر قالیهای تولید اسفراین با وجود توسعه کمی از نظر کیفی وضعیت مطلوبی نداشته است. به دلیل تولید بی رویه و رکود

بازار و عدم ثبات قوانین مربوط به صدور فرش، همواره قالی بافی صرفه اقتصادی نداشته است. نیروی شاغل در این صنعت به دلایل گوناگون اغلب از لرزش واقعی کار خود بی خبرند در نتیجه سود کارشان بیشتر مایه واسطه‌ها می‌شود. محیط کارگاهها هم از نظر اصول فنی و بهداشتی مناسب نیست. از سال ۱۳۷۵ «طرح بقاء» یعنی سالم سازی کارگاهها در چند روستای اسفراین به صورت نمونه اجرا شده است، اما این طرح هم با مشکلاتی روبه‌رو بوده که به صورت مبنی در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته است.

خدیجه بوذرجمهری

گروه جغرافیای دانشگاه فردوسی مشهد

پژوهشی پیرامون صنایع دستی شهرستان اسفراین (با تأکید بر وضعیت اجتماعی بافندگان عضو تعاونیهای جهاد سازندگی)

مقدمه

استان خراسان به عنوان بزرگترین استان کشور به علت وسعت زیاد دارای ویژگیهای جغرافیایی متنوعی است. تنوع آب و هوایی در خراسان سبب شده که علاوه بر فعالیتهای کشاورزی و دامداری، صنایع دستی نیز از ارکان اصلی اقتصاد منطقه به شمار آید. صنایع دستی روستایی می‌تواند اهمیت زیادی در ایجاد اشتغال و درآمد جنبی برای خانوارهای روستایی داشته باشد؛ اما توسعه این صنایع بویژه در مناطق روستایی در گرو ارائه خدمات فنی و آموزشی و تهیه و توزیع مواد اولیه و ابزار کار و نظارت بر تولید

است. تقویت بنیه مالی و تأمین اعتبارات کافی برای بهبود وضعیت اجتماعی، آموزشی، بهداشتی و درمانی بافندگان، می تواند موجبات شکوفایی بیشتر اقتصاد منطقه را فراهم سازد و عاملی در جهت رشد و توسعه و تأمین استقلال اقتصادی کشور باشد. در این مقاله سعی شده است ضمن بررسی چگونگی صنایع دستی شهرستان اسفراین، وضعیت اجتماعی شاغلان این صنعت از نظر سنی و جنسی، میزان سواد و مهارت و سلامت و بهداشت آنان مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد. همچنین اقداماتی را که تا کنون برای بهبود وضعیت اجتماعی قالی بافان و بهسازی محیط کار آنان تحت عنوان «طرح بقا» در خراسان از جمله شهرستان اسفراین اجرا شده، ارزیابی شود.^۱

صنایع دستی اسفراین

صنایع دستی اسفراین شامل ریسندگی، پارچه بافی، قالی و قالیچه بافی، گلیم بافی و نمد مالی است. این صنایع بجز قالی بافی که از سال ۱۳۵۰ به بعد معمول گردیده است، سابقه ای طولانی دارد. بر اساس گزارشی که از وضع صنایع دستی خراسان در سال ۱۳۶۳ در اختیار است، از ۱۵۰ روستای مورد بررسی شهرستان اسفراین، در ۱۳۶ روستا صنایع ریسندگی، قالی بافی، گلیم بافی و نمد مالی رایج بوده است.^۲ به عبارتی در ۷۸ درصد روستاها قالی بافی و در ۷۳ درصد روستاها ریسندگی وجود داشته که در مقایسه با سایر شهرستانهای استان خراسان بعد از کاشمر و نیشابور مقام سوم را دارا بوده است.^۳ در حال حاضر مهم ترین صنایع دستی اسفراین شامل صنعت نساجی و قالی بافی است.

۱- این تحقیق میدانی و کتابخانه ای است و از آمارها و منابع صنایع روستایی جهاد سازندگی استان خراسان و نیز از برگه های مشخصات شاغلان روستایی (قالی بافان) زیر پوشش تعاونیهای جهاد شهرستان اسفراین استفاده شده است. در این مقاله اطلاعات آماری ۴۷۲ نفر بافنده اسفراینی، مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است که با توجه به کل بافندگان عضو (۳۰۱۲ نفر در سال ۱۳۷۶) ۱۵/۵ درصد را تشکیل می دهند.
۲- در این گزارش از پارچه بافی ذکری نشده است.

۳- فرش دست باف و وضعیت اجتماعی - اقتصادی تولیدکنندگان شهرستان اسفراین، جهاد سازندگی استان خراسان، سال ۱۳۷۱، ص ۳۷.

جدول شماره ۱- انواع صنایع دستی شهرستان اسفراین به تفکیک دهستان در سال ۱۳۶۳^۱

نام دهستان	ریسندگی		قالی بافی		گلیم بافی	نمد مالی
	تعداد روستا	تعداد روستا	تعداد دار	تعداد روستا	تعداد روستا	تعداد روستا
بام	۱۶	۱۳	۱۴۰	-	-	-
روئین	۱۷	۱۷	۸۰۸	-	-	-
زرق آباد	۴۳	۳۶	۱۰۰۴	-	-	-
صفی آباد	۸	۱۵	۷۵	۱۶	-	-
فرطان	۶	۱۴	۱۸۷	-	-	۶
میلانو	۴	۶	۱۵۳	-	-	۵
جمع	۱۰۰	۱۰۷	۲۳۸۶	۱۶	-	۱۱

الف - صنایع نساجی

صنایع نساجی فعال در اسفراین شامل کارگاههای پارچه بافی، تهیه پوشاک، پنبه پاک کنی، رنگ رزی و چله پیچی و چتایی بافی است.

«پارچه بافی بیشتر در روستاهای روئین، محمودی و ایرج معمول است. پارچه های بافت روئین که شامل انواع چادر شب، حوله، دستمال، ملافه و پارچه پیراهنی و کشمیر است، از ظرافت و مرغوبیت خاصی برخوردار است»^۲

در حال حاضر پارچه بافی به صورت سنتی و دستی انجام می گیرد. دستگاه پارچه بافی عمدتاً چوبی است و توسط نجاران محلی ساخته می شود و به «فرد بافی» مشهور است، کلیه عملیات بافت به وسیله دست انجام می گیرد، در نتیجه سرعت عمل کمتر و تولیدات از نظر کیفیت و کمیت در حدی پایین است. لذا جهاد سازندگی اسفراین برای بالا بردن کمیت و کیفیت پارچه های دست باف، دستگاهی به نام بافندگی «استقلال» تهیه کرده است. «طراحی دستگاه به گونه ای است که قابلیت باز شدن، حمل و

۱- شناسنامه صنایع دستی خراسان، اسفندماه ۱۳۶۳.

۲- فدایی، سید احمد: جغرافیای شهرستان اسفراین، انتشارات آستان قدس، مشهد ۱۳۷۲، ص ۲۱۶.

نقل و مونتاز مجدد دارد. این دستگاه شکل پیشرفته دستگاههای بافندگی دستی و سنتی است که تولید بیشتری نسبت به آن دستگاهها داشته و به دلیل استفاده از اهرم به نیروی کمتری نیاز دارد. تولیدات این دستگاه متنوع است و از انواع نخ پشمی، پنبه‌ای و الیاف مصنوعی و ابریشمی در آن می‌توان استفاده کرد. به طور متوسط به وسیله این دستگاهها روزانه ۱۰ متر پارچه بافته می‌شود^۱

پراکندگی جغرافیایی صنایع نساجی

جهاد سازندگی اسفراین در بعضی از روستاهای شهرستان اسفراین که سابقه طولانی در صنایع نساجی دارد، کارگاههای مختلف نساجی مثل: پارچه‌بافی، تهیه پوشاک، پنبه پاک‌کنی، چله‌پیچی، جوراب‌بافی، چتایی‌بافی و رنگ‌ریزی و کش‌بافی اقدام نموده و یا تحت پوشش دارد.

پراکندگی صنایع نساجی در شهرستان اسفراین به شرح زیر است:

- ۱- پارچه‌بافی - صنعت پارچه‌بافی در روستای روئین اهمیت دارد و تا سال ۱۳۶۹ بیشتر از ۵۰ دستگاه بافندگی «استقلال» به اهالی واگذار شده است. تا تابستان ۱۳۷۷، ۵۸ واحد تولیدی در روستای روئین به این کار اشتغال داشتند. ظرفیت تولیدی هر واحد سالانه حدود ۴۰۰۰ تا ۴۲۰۰ متر مربع است. جمعاً ۱۱۶ نفر به این حرفه اشتغال دارند.
- ۲- پنبه پاک‌کنی - یک واحد پنبه پاک‌کنی با ظرفیت تولیدی ۱۰ تن در روستای کوشکی و با دو نفر کارکن تأسیس شده است.
- ۳- تهیه پوشاک (خیاطی) - در شهرستان اسفراین ۱۷ واحد تولیدی پوشاک تأسیس شده است که تحت پوشش جهاد هستند. در روستای «خوش» با دوازده کارگاه و در روستای «چهار برج» با سه واحد، در روستای «چشمه خالدآباد» با دو واحد به فعالیت می‌پردازند.
- ۴- جوراب‌بافی - یک واحد جوراب‌بافی در روستای روئین دایر شده است.
- ۵- چتایی‌بافی - در روستای روئین ۲ واحد تولیدی چتایی‌بافی با ظرفیت تولیدی

۱- جزوه «دستگاه بافندگی استقلال»، کمیته فنی دفتر مرکزی جهاد سازندگی، واحد نساجی، ص ۲.

۴۵۰۰ کیلوگرم تأسیس شده است. ۱. برابر و ارزش تولیدات نیز فقط ۲/۸ میلیارد ریالی است.

۶- چله پیچی - در روستای روئین شرکت صنایع خانگی یک واحد تولیدی چله پیچی دایر کرده است.

۷- کش بافی - در روستای چشمه خالد آباد ۲ واحد کش بافی موجود است.

۸- رنگ رزی - در اسفراین جمعاً ۱۰ واحد رنگ رزی وجود دارد که زیر نظر جهاد

فعالیت می کنند. در بخش مرکزی ۹ واحد و در روستاهای کلات (۳ واحد)، روئین

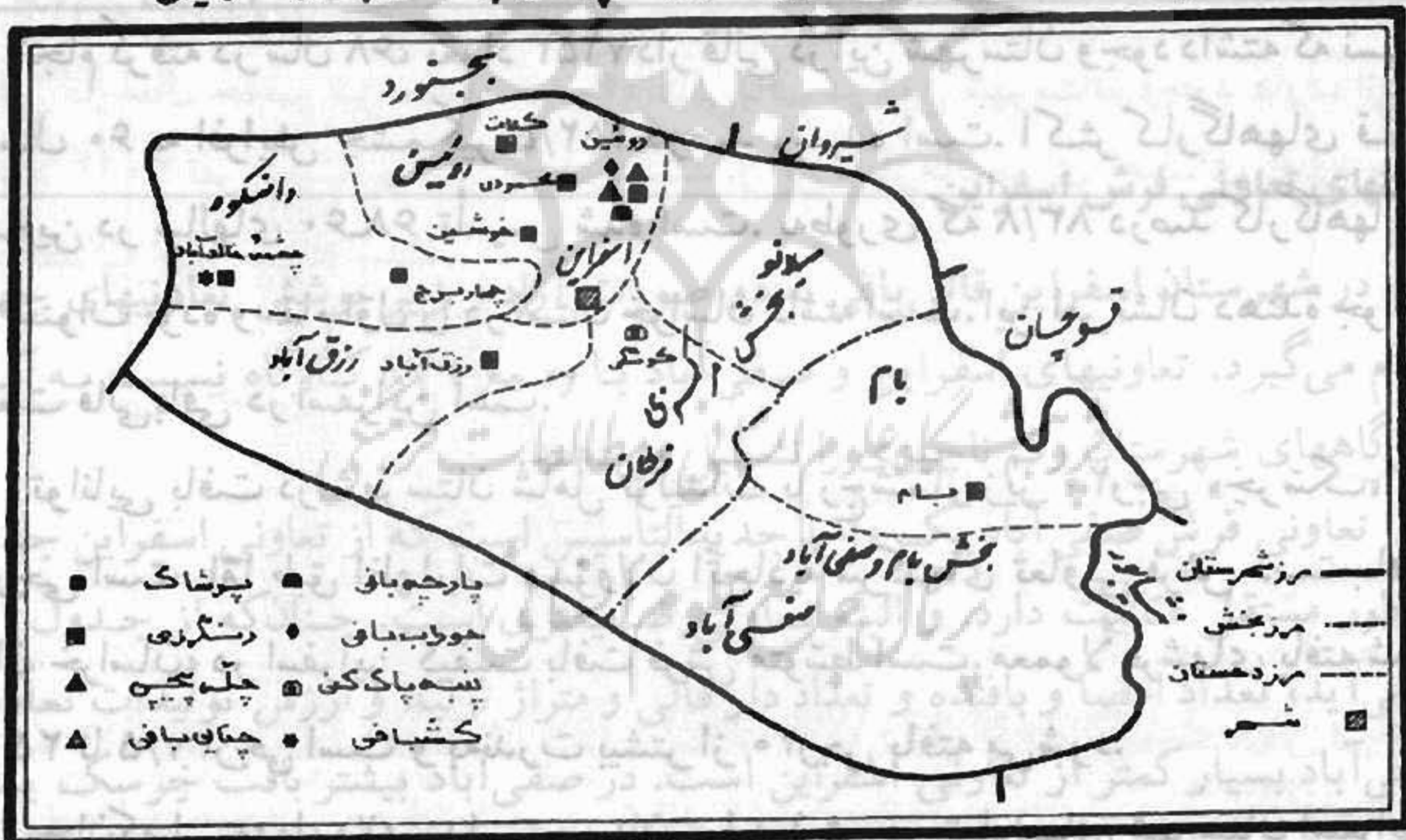
(۴ واحد)، زرق آباد (۱ واحد)، در روستای محمودی نیز یک واحد تأسیس شده است.

همچنین یک واحد رنگ رزی در بخش صفی آباد و بام در روستای بام دایر شده است.

بنابراین در بخش صنایع نساجی جمعاً ۹۲ کارگاه با ۱۸۴ نفر شاغل در روستاهای

اسفراین تحت پوشش جهاد فعالیت می کنند. (نقشه شماره ۱)

نقشه شماره ۱: پراکنده گی کارگاه های صنایع نساجی تحت پوشش جهاد شهرستان اسفراین

ب - قالی بافی: از مجده دارد. این دستگاه شکل پشرفه^۱ است که بافتن قالی با آن می‌شود.

قالی بافی در روستاهای اسفراین در مقایسه با پارچه بافی از سابقه کمتری برخوردار است و تقریباً از سال ۱۳۵۰ به بعد معمول شده است. اما بافتن قالیچه و قالیهای کردی بومی سابقه طولانی دارد.

«نقشهای قالی رایج در اسفراین مشابه نقشهای قالی رایج در همه جا می‌باشد و شامل کاشان، نائین، افشان، لچک ترنج و زیرخاکی است»^۱، اما بر اساس تحقیقی که در سال ۱۳۶۸ انجام گرفته در شهرستان اسفراین نقشه کاشی با ۴۵/۵ درصد بیشترین فراوانی را داشته است. و بعد از آن نقشه کاشان با ۱۳/۵ درصد و نقشه کردی با ۱۰/۱ درصد و نقشه سبزواری با ۶/۷ درصد قرار داشتند.^۲

در شهرستان اسفراین در سال ۱۳۶۸، ۳۵ درصد خانوارهای روستایی دار قالی داشتند که این رقم نسبت به کل استان (۱۶/۲ درصد) در حد بالایی است. طبق برآوردی که انجام گرفته در سال ۶۸، تعداد ۷۱۵۳ دار قالی در این شهرستان وجود داشته که نسبت به سال ۶۰ به افزایش چشمگیر ۲۵۲/۵ درصد رسیده است. اکثر کارگاههای قالی اسفراین در سالهای ۶۸ تا ۶۰ تأسیس شده است. به طوری که ۸۳/۸ درصد کارگاهها در این سنوات بوده و مقام اول را در استان خراسان داشته است. این امر نشان دهنده جوانی صنعت قالی بافی در اسفراین است.^۳

توانایی بافت در شهرستان شامل تولیدات با رج شمار زیر ۲۰ رجی «خرسک» تا ۵۰ رجی است. اما طبق اظهارات مسؤولان اتحادیه شرکتهای تعاونی فرش دست باف استان خراسان، در اسفراین کیفیت بافت فرش متوسط است. معمولاً فرشهای بافته شده بین ۲۵ تا ۳۷ رجی است و به ندرت بیشتر از ۴۰ رجی بافته می‌شود.

چنان که از جدول (۲) پیداست، میزان تولید فرش در تعاونیهای شهرستان اسفراین از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۶ به میزان حدود چهار برابر افزوده شده است. در حالی که در

۱- به گفته رئیس وقت اتحادیه فرش تعاونی شهرستان اسفراین، مرداد ۱۳۷۷.

۲- فرش دست باف، ص ۸۳. استقلال، کمیته فنی، همان، صص ۲۶، ۳۷ و ۵۴.

همین مدت نسبت شاغلان آن به دو برابر و ارزش تولیدات نیز فقط ۲/۸ برابر افزایش داشته‌اند. لذا کاملاً روشن است که تعاونیهای فرش اسفراین بیشتر در زمینه توسعه و تولیدات فرش از نظر کمی اقدام کرده و به جنبه‌های کیفی و هنری توجه کمتری داشته‌اند.

جدول شماره ۲ - مشخصات کارگاههای فرش و ارزش تولیدات فرش دستباف جهاد اسفراین

رتبه	تعداد کارگاهها	نسبت به استان	تعداد شاغلان	نسبت به استان	ارزش تولیدات (میلیون ریال)	نسبت به استان	متراژ تولید (متر مربع)
۱	۷۶۸	۳/۴	۱۵۳۶	۳/۴	۸۳۰/۷	۱/۵	۲۴۲۴
۲	۸۷۹	۳/۴	۳۰۱۲	۵/۷	۲۳۴۷/۹	۳/۸	۹۳۳۳

شرکتهای تعاونی فرش اسفراین

در شهرستان اسفراین قالی بافی به دو صورت آزاد و زیر پوشش تعاونیهای جهاد انجام می‌گیرد. تعاونیهای اسفراین و صفی آباد با جمع ۸۷۹ کارگاه نسبت به کل کارگاههای شهرستان رقم ناچیزی را تشکیل می‌دهند.

تعاونی فرش صفی آباد یک واحد جدیدالتأسیس است که از تعاونی اسفراین جدا و به طور مستقل فعالیت دارد. و البته تعاونی ضعیفتری است. چنانکه از جدول (۳) بر می‌آید، تعداد اعضا و بافنده و تعداد دار قالی و متراژ تولید و ارزش تولیدات تعاونی صفی آباد بسیار کمتر از تعاونی اسفراین است. در صفی آباد بیشتر بافت خرسک یعنی قالیچه‌های درشت بافت حدود ۱۵ رجبی معمول است. به این جهت فرش صفی آباد از نظر کیفی و ارزش افزوده در هر مترمربع در حد بسیار کمتری است.^۱

۱۷. به نقل از ...

۱- مدیریت صنایع روستایی جهاد سازندگی استان خراسان. ۲۷۶۱ ...

جدول ۲ - مقایسه عملکرد تعاونیهای فرش شهرستان اسفراین تا پایان سال ۱۳۷۶

نام تعاونی	تعداد کارگاه	تعداد بافنده	تعداد دار	ارزش تولیدات (هزار ریال)	مترای تولید (متر مربع)	ارزش افزوده (یک متر مربع)	مترای فروش	ارزش افزوده بر مبنای کل فروش (هزار ریال)
اسفراین	۶۷۱	۲۳۸۸	۷۱۳	۱۸۸۲۲۰۰	۵۷۵۹	۲۱۶۳۲۲	۳۱۶۴	۸۱۴۳۱۱
صفی آباد	۲۰۸	۶۲۴	۲۰۸	۶۴۵۶۹۰۰	۳۵۷۳	۶۱۲۴۶	۲۶۱۳	۱۶۰۰۳۵
جمع	۸۷۹	۳۰۱۲	۹۲۱	۲۳۴۷۸۰	۹۳۳۲		۶۳۷۷	۹۷۴۳۴۶

بررسی وضعیت اجتماعی شاغلان قالی باف شهرستان اسفراین

طبق برآوردی که از تعداد شاغلان قالی باف انجام گرفته، در سال ۱۳۶۸ تعداد ۱۴۳۰۶ نفر بافنده در اسفراین وجود داشته است.^۱ آقابه گفته رئیس هیأت مدیره تعاونی فرش در حال حاضر نیز حدود ۱۴۰۰۰ قالی باف در این شهرستان وجود دارد. از این تعداد ۳۰۱۲ نفر تحت پوشش جهاد هستند و این سازمان برای اعضای خود برگه مشخصات تهیه نموده است.^۲

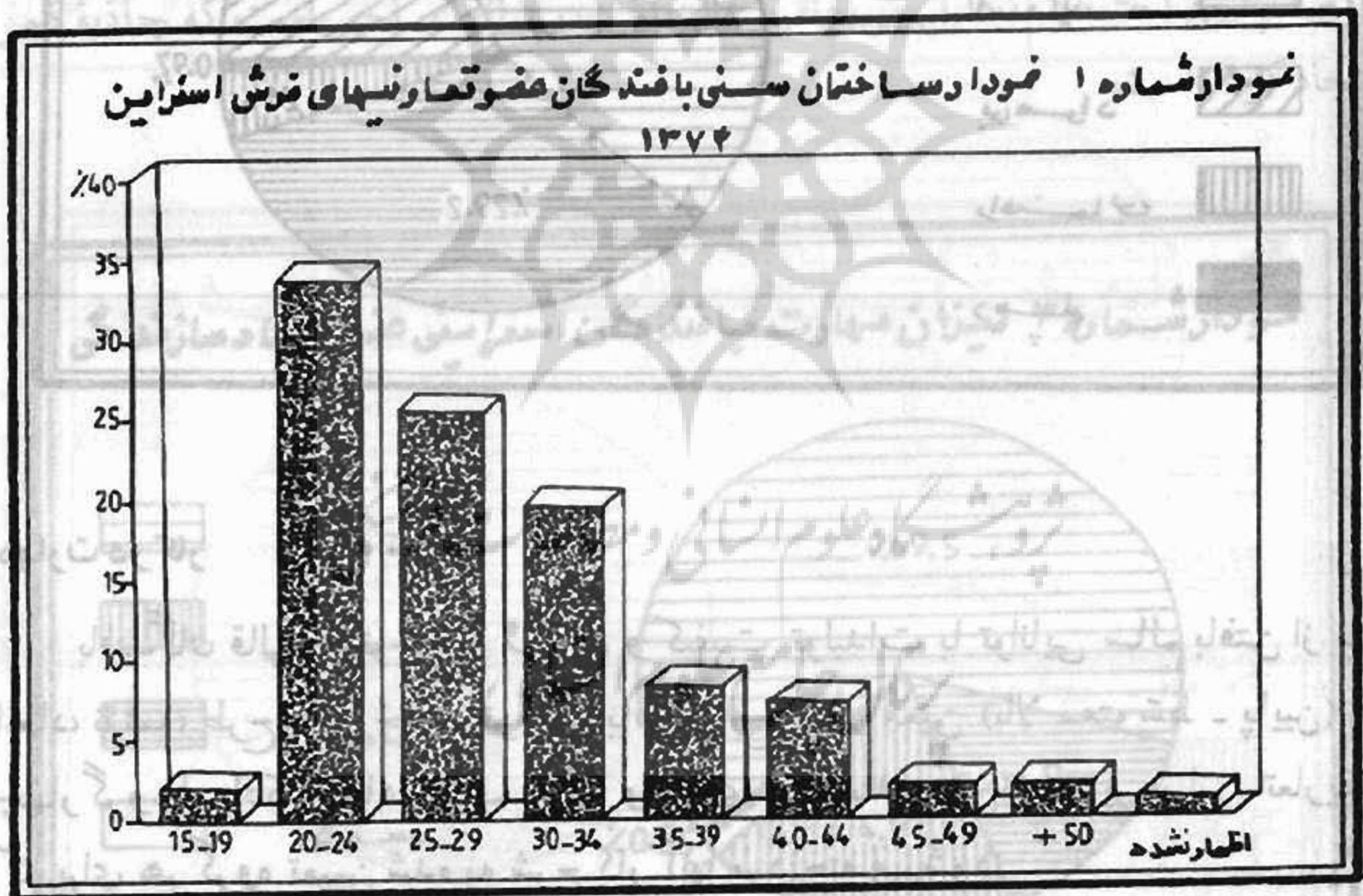
ترکیب سنی و جنسی

بر اساس آمار برگهای شناسایی از ۴۷۲ بافنده عضو تعاونیها ۳۴۱ نفر زن و ۱۳۱ نفر مرد بودند. به عبارتی حدود ۲۷/۵ درصد مرد و ۷۲/۵ درصد را زنان تشکیل می دهند. اما بر اساس نمونه گیری که در سال ۷۶ برای «طرح بقا» انجام گرفته، زنان بافنده ۸۸ درصد و مردان ۱۲ درصد برآورد شدند. این افزایش احتمالاً به دلیل کاهش قیمت فرش و پایین بودن میزان دستمزد در سنوات اخیر می تواند باشد که بناچار مردان به سوی مشاغل دیگر روی آورده اند.

۱- فرش دست باف، ص ۲۸.

۲- اطلاعات مربوط به بافندگان تا سال ۱۳۷۴ ثبت رایانه ای شده و در دسترس است.

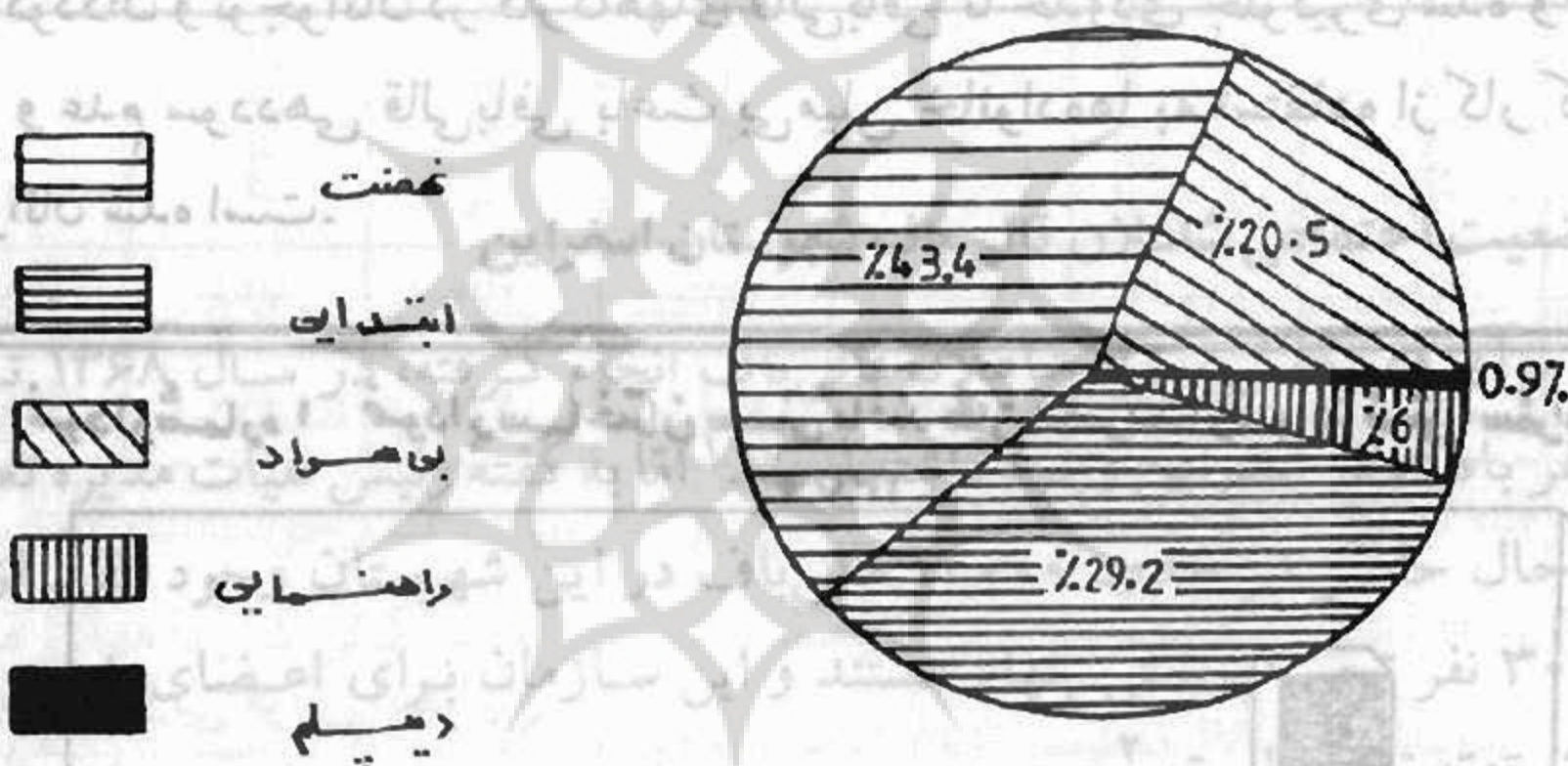
از کل بافندگان مورد بررسی ۴۲/۵ درصد مجرد و بقیه متأهل بودند. چنان که نمودار ساختمان سنی نشان می‌دهد، اغلب بافندگان یعنی حدود ۷۰ درصد آنان در سنین بین ۲۰ تا ۳۴ سال قرار دارند. و با افزایش سن و بروز انواع بیماریها و ناتوانیهای جسمی و روحی و علی‌رغم نیازهای اقتصادی و نداشتن بیمه تأمین اجتماعی تعداد آنها کاهش می‌یابد. طبق تحقیقی که در سال ۶۸ انجام شده است، ۶۷/۷ درصد بافندگان شاغل در کارگاهها کمتر از ۱۵ ساله بودند. در صورتی که طبق نمودار شماره ۱، تنها ۲ درصد بافندگان حدود ۱۵ سال سن دارند. این امر روشن می‌سازد که اولاً در چند سال اخیر از کار کودکان و نوجوانان در کارگاههای قالی‌بافی تا حدودی جلوگیری شده و ثانیاً رکود بازار و عدم سوددهی قالی‌بافی باعث بی‌میلی خانواده‌ها به استفاده از کار کودکان و نوجوانان شده است.

وضعیت سواد

بر اساس اطلاعات آماری از ۴۷۲ نفر بافنده عضو تعاونیهای اسفراين ۲۰/۵ درصد بی سواد و ۴۳/۵ درصد سواد نهضت و ۲۹/۳ درصد سواد ابتدایی و ۶ درصد راهنمایی و کمتر از ۱ درصد دیپلم و زیر دیپلم بودند.

نمودار شماره ۲ وضعیت سواد قالی بافان عضو تعاونیهای جهاد اسفراين

مهارت در کار

بافندگان قالی با توجه به مهارت و کیفیت تولیدات با توانایی سالم بافتن از نظر ابعاد، نقشه، طرح و به خاطر توانایی بافت بارج شمار معین (بالا - متوسط - پایین) در چهار گروه استادکار، ماهر و نیمه ماهر و مبتدی طبقه بندی می شوند. بر اساس تعاریفی که برای هر گروه تعیین شده به شرح کار آنها پرداخته می شود:

استادکار: استادکار فردی است که کلیه امور مربوط به بافت قالی را می داند و به علاوه سرپرست کارگاه هم هست. از ۴۷۲ عضو تعاونی ۳۲۸ نفر یعنی ۶۹/۵ درصد استادکار بودند.

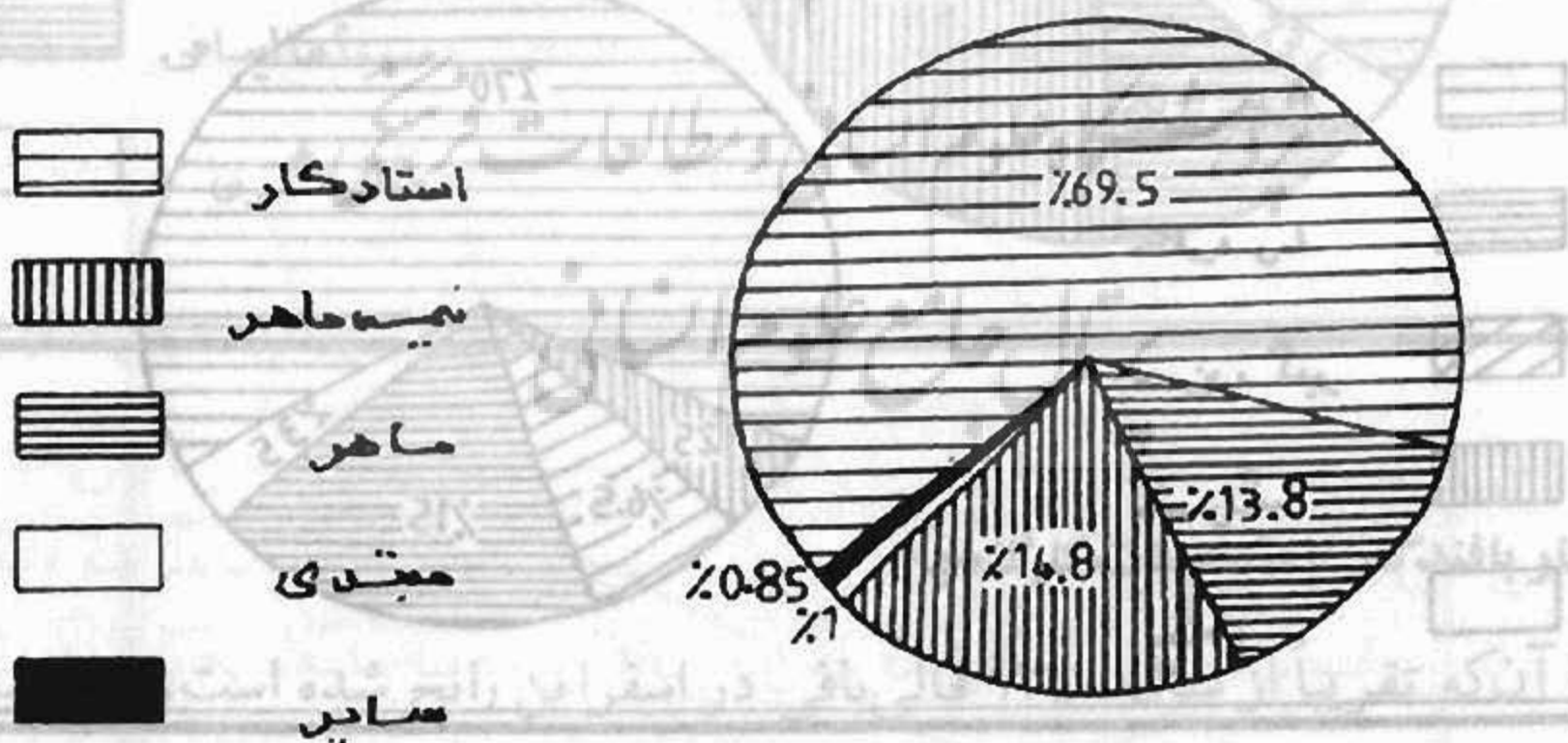
ماهر: ماهر مانند استادکار در کلیه امور بافت مانند تنظیم دستگاه، چله کشی، کار با

نقشه سیاه قلم، رفع عیوب قالی حین بافت و برای ارائه آموزشهای لازم توانا و در زمینه رنگ بندی قالی صاحب نظر است. اما صاحب کارگاه نیست. در این تحقیق ۱۳/۸ درصد بافندگان ماهر بودند.

نیمه ماهر: بافنده‌ای است که توان بافت طرحهای رنگ بندی را دارد و چله کشی را با نظارت کارشناس انجام می‌دهد، توانایی بافت با رج شمار متوسط دارد و درصدی از عیوب فرش را می‌تواند حین بافت برطرف کند. بر این اساس ۱۴/۸ درصد بافندگان نیمه ماهر بودند. کارگری هم می‌کردند و تنها ۹/۴ درصد بافندگان صرفاً از این طریق امرار

معاش می‌کنند. مبتدی: بافنده‌ای که توان بافت با رج شمار پایین را دارد، نصب و تنظیم و رفع عیوب قالی حین بافت را نمی‌داند و باید توسط کارشناس انجام گیرد، نیاز به چله کشی و طرح و نقشه رنگ بندی شده دارد. بر این اساس تنها ۱ درصد بافندگان مبتدی بودند. این درصد پایین احتمالاً به دلیل بی‌رونقی قالی بافی در سالهای اخیر است که جاذبه کمی ایجاد کرده است.

نمودار شماره ۳ میزان مهارت بافندگان اسفراینی عضو جهاد سازندگی

۱۳/۸ درصد کارگاهها در این سنوات صورت گرفته است.

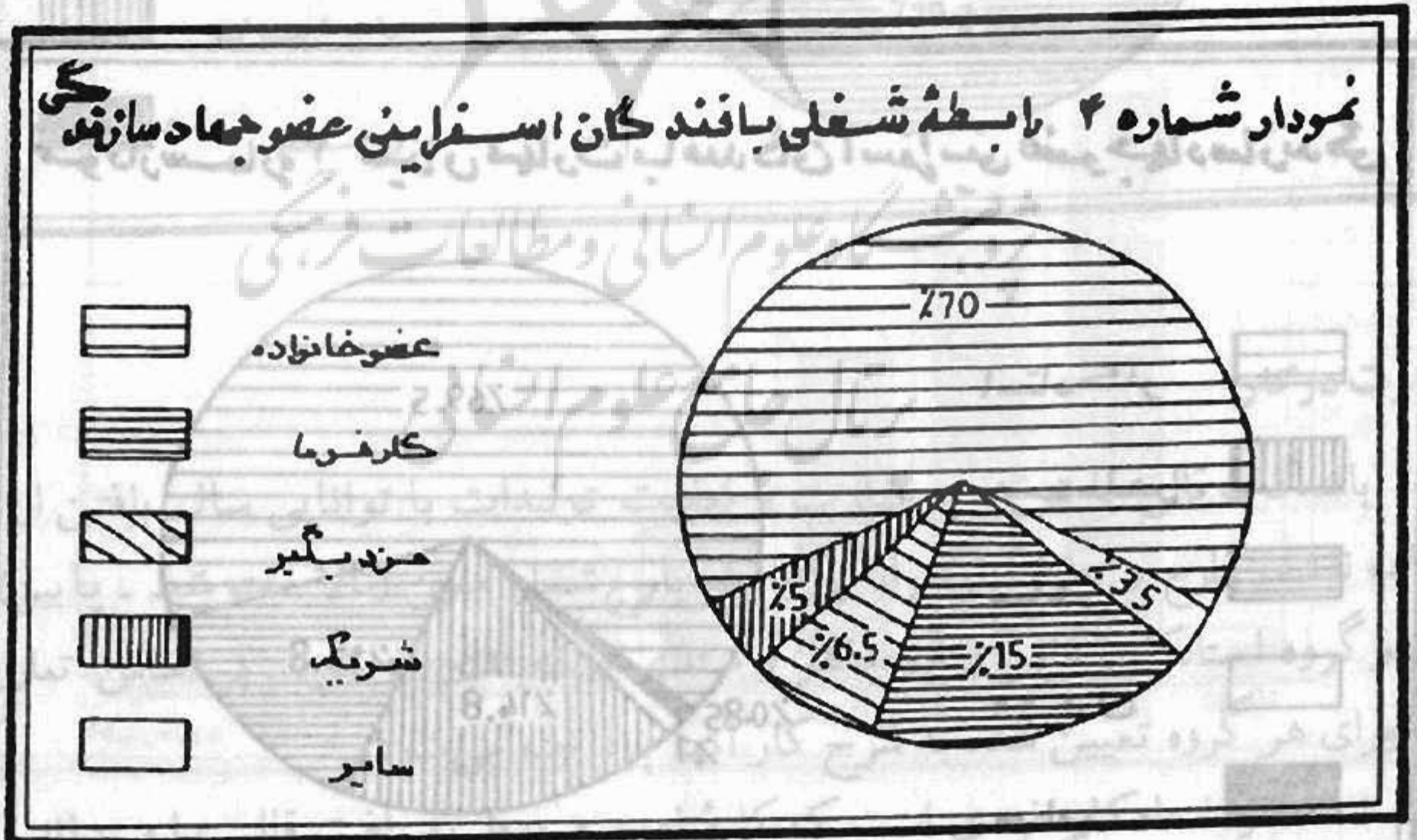
بر اساس نمونه گیری که از کارگاههای شهرستان اسفراین در سال ۶۸ به عمل

نسبت مزدبگیران در کارگاهها

از ۴۷۲ نفر بافنده اسفرائینی عضو تعاونیها، ۷۰ درصد عضو خانواده بودند و برای خود کار می کردند و دستمزدی در این خصوص دریافت نمی کردند. ۱۵ درصد کارفرما و ۵ درصد به صورت شریک در بافت و سود قالی سهم بودند و تنها ۶/۵ درصد مزدبگیر بودند. این درصد پایین مزدبگیران خود نشان دهنده عدم صرفه اقتصادی قالی بافی در سنوات اخیر است.

جدول شماره ۴ - رابطه شغلی بافندگان اسفرائینی عضو تعاونیها

رابطه شغلی	عضو خانواده	شریک	مزدبگیر	کارفرما	نامشخص	جمع
تعداد	۳۳۰	۳۴	۳۱	۷۱	۱۶	۴۷۲
درصد	۷۰	۵	۶/۵	۱۵	۳/۵	۱۰۰

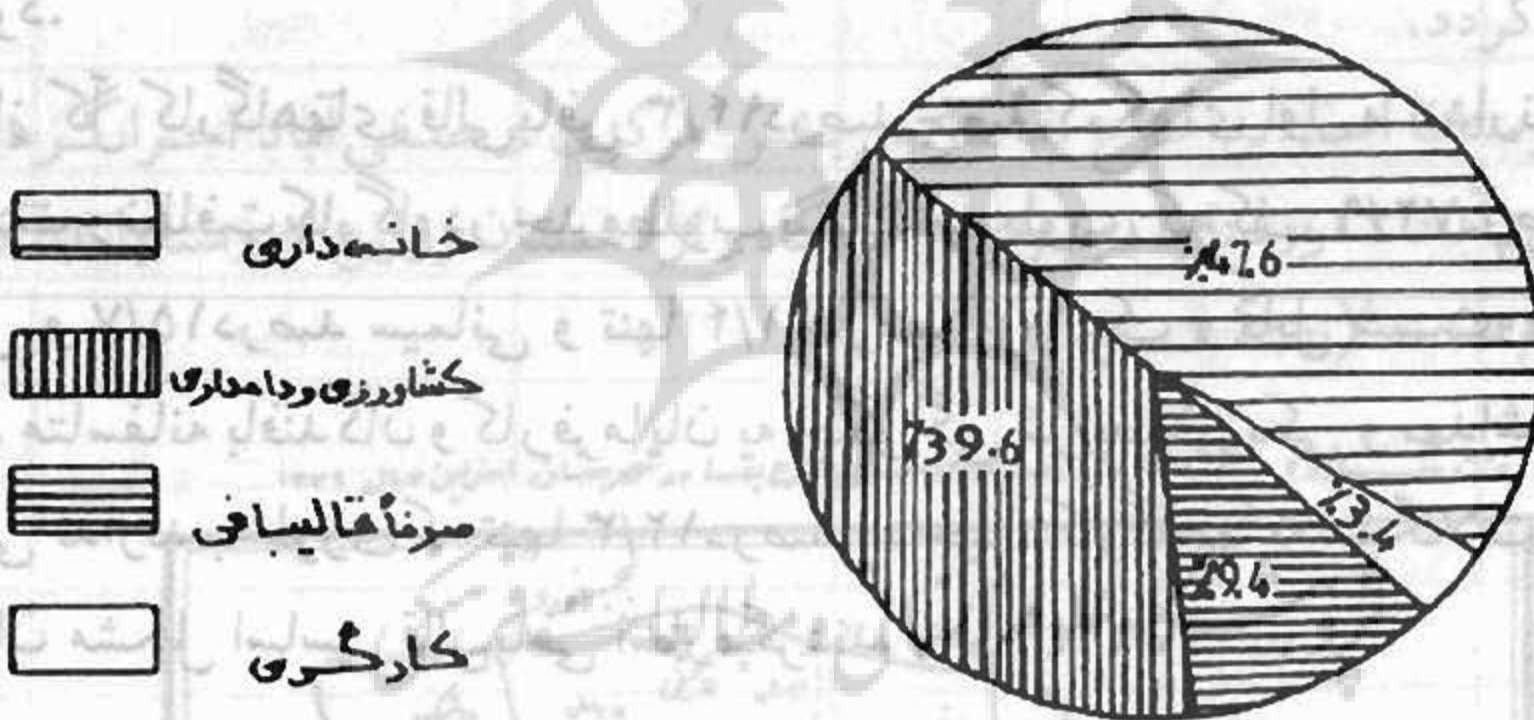

علاوه بر پرسش کارگاه هم هست. از ۲۷۱ عضو تعاونی ۲۲۸ نفر یعنی ۸۴ درصد استادکار بودند. ماهر ماهر مانند استادکار در کلیه امور بافت مانند تنظیم دستگاه، چیدگشی، کار با

مشاغل دیگر

در شهرستان اسفراین مثل دیگر نقاط خراسان صنایع دستی در اقتصاد خانوار نقش تکمیلی دارد و اغلب در زمستان و اوقات فراغت بدان پرداخته می‌شود. و بخصوص زمانی که صرفه اقتصادی ندارد کاملاً جنبه تفریحی پیدا می‌کند. در زمان تحقیق از مجموع بافندگان ۴۷/۶ درصد بجز قالی بافی به کشاورزی و دامداری نیز اشتغال داشتند و ۳۹/۶ درصد در کنار امور خانه‌داری و در مواقع بیکاری قالی می‌بافتند. ۳/۴ درصد علاوه بر قالی بافی کارگری هم می‌کردند و تنها ۹/۴ درصد بافندگان صرفاً از این طریق امرار معاش می‌کردند.

شماره ۹ مشاغل دیگر قالی بافان اسفراینی عضو جهاد سازندگی

محل کار بافندگان (مشخصات کارگاهها)

با آن‌که تقریباً از سال ۱۳۵۰ قالی بافی در اسفراین رایج شده است، اما رشد اصلی کارگاهها بعد از انقلاب اسلامی و در فاصله سالهای ۶۰ تا ۶۸ بوده است و تأسیس ۸۳/۸ درصد کارگاهها در این سنوات صورت گرفته است.

بر اساس نمونه‌گیری که از کارگاههای شهرستان اسفراین در سال ۶۸ به عمل

آمده^۱، ۳/۳۴ درصد کارگاههای روستایی در اتاق نشیمن خانواده‌ها قرار دارد که در نتیجه در هنگام بافتن قالی گرد و غبار زیادی از نخ و پشم در هوا متصاعد می‌گردد. متأسفانه خردسالان خانواده در آن محلها پرورش می‌یابند که سبب بروز بیماریهای مختلفی بین آنها می‌گردد. همچنین ۱/۴۷ درصد کارگاهها در اتاق مجزا ولی در همان ساختمان محل زندگی قرار دارد که این هم خالی از زیان نیست و فقط ۷/۱۵ درصدشان در کارگاه جدا از ساختمان مسکونی خانوار روستایی قرار دارد که این رقم نسبت به کل کارگاهها بسیار ناچیز است.

وضعیت عمومی کارگاههای قالی‌بافی شهرستان اسفراین از نظر وضع روشنایی نسبتاً خوب، اما از نظر داشتن وسایل گرمازا و سرمازا در حد متوسط است. امکانات تهویه هوا از طریق پنجره و یا دستگاههای تهویه ضعیف است. به طوری که ۹/۳۲ درصد کارگاهها از حداقل امکان تهویه محروم است و گرد و غبار موجود به ریه بافندگان وارد می‌شود.

از کل کارگاههای قالی‌بافی ۳/۹۴ درصد جعبه کمکهای اولیه ندارند و از نظر بهداشت و نظافت کارگاه در حد مطلوب نیستند. به طوری که کف ۹/۷۲ درصد کارگاهها خاکی و ۷/۱۵ درصد سیمانی و تنها ۴/۱۱ درصد موزائیک و قابل شست‌وشو و نظافت است. متأسفانه بافندگان و کارفرمایان به چگونگی شرایط فیزیکی و بهداشتی محل کار توجهی ندارند به طوری که تنها ۳/۱۲ درصد صاحبان کارگاهها به مشکلات فیزیکی آن به عنوان مشکل اساسی قالی‌بافی اشاره کردند.

طرح بقا یا طرح سالم‌سازی کارگاههای قالی‌بافی

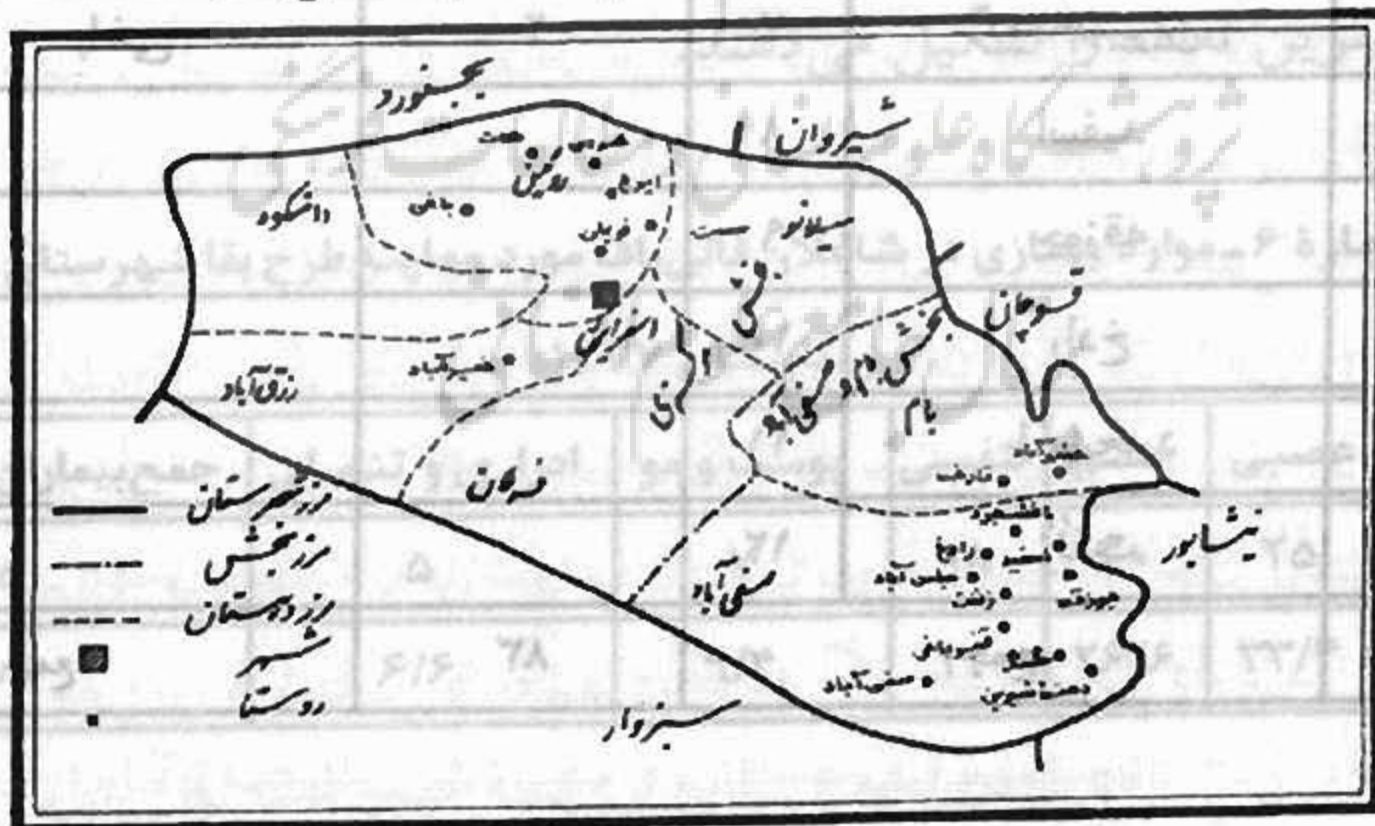
در قالی‌بافی علی‌رغم سود دهی، کارگران در شرایط بسیار بد محیطی و کاری قرار دارند، لذا اکثر آنان پس از گذشت چند سال، در اثر کار مداوم در چنین شرایطی سلامت خود را از دست می‌دهند. نبود نور کافی در کارگاهها سبب ضعف بینایی آنان شده و نبودن پنجره‌های کافی و تهویه و جریان هوا، سبب بروز ناراحتیهای ریوی می‌شود. غلط نشستن قالی‌بافان پشت دستگاه و عدم استفاده از نیمکتهای استاندارد با تکیه‌گاه و

تشکیقه فرم سبب بروز بیماریها و ناراحتیهای مختلف می شود. علاوه بر اینها عدم آموزش و آشنایی کافی با شیوه های درست کار، نهایتاً با کوتاه شدن عمر مفید کار به تولید قالی و اقتصاد خانوار و کشور لطمه خواهد زد. لذا طرحی به نام «طرح بقا» برای بهبود و بهسازی کارگاههای قالی بافی از سال ۱۳۷۴ با مشارکت اداره کل فرش وزارت جهاد و اداره کل بهداشت حرفه ای وزارت بهداشت در سطح پنج استان کشور آغاز گردید. در این راستا استان خراسان به عنوان یکی از استانهای مورد آزمایش انتخاب و شهرستان گناباد به عنوان شهرستان محل اجرا مشخص گردید.^۱

با توجه به اثرات مفید و مؤثری که اجرای این طرح در سال ۷۴ در زمینه بهداشت فردی و حرفه ای قالی بافان روستایی و شناسایی نقاط ضعف و عملیات مورد نیاز جهت رفع این نواقص داشت، مجریان طرح پنج استان بر اجرای طرح در سالهای آتی به صورت ملی تأکید نموده اند و مقرر گردیده است طرح بقا همه ساله در سطح تمامی استانها اجرا گردد.

در شهرستان اسفراین طرح بقا در دو بخش مرکزی و صفی آباد اجرا گردید. از دهستان صفی آباد ۱۲ روستا با مجموع ۷۱ کارگاه و از دهستان روئین ۷ روستا با ۸۳ کارگاه مشمول طرح شدند (نقشه شماره ۲).

نقشه شماره ۲: پراکنده گی روستاهای مشمول طرح بقا در شهرستان اسفراین سال ۱۳۷۶

۱- سایر استانها و شهرستانهای نمونه طرح عبارتند از: اردکان از استان یزد، نجف آباد از اصفهان، بروجرد از چهارمحال بختیاری و ابهر از استان زنجان.

برای اجرای طرح، پرسشنامه‌هایی شامل وضعیت بهداشتی و حرفه‌ای قالی بافان و موقعیت فیزیکی کارگاهها تنظیم گردید و از کارگاهها بازدید شد و پس از تکمیل، فرمها با مشارکت بهداشت حرفه‌ای و صنایع روستایی جمع‌بندی گردید و نتایج زیر به دست آمد:

- از مجموع ۸۷۹ کارگاه قالی بافی اسفراین وابسته به جهاد، تعداد ۲۶۰ کارگاه یا ۳۰ درصد مشمول طرح بقا شدند.

جدول شماره ۵- تعداد کارگاهها و روستاهای مشمول طرح بقا در شهرستان اسفراین (سال ۱۳۷۵)^۱

بخش صفی آباد و بام			بخش مرکزی		
تعداد کارگاه	نام روستا	ردیف	تعداد کارگاه	نام روستا	ردیف
۱۶	قنبرباغی	۱	۲۳	کلات	۱
۸	صفی آباد	۲	۱۰	ایرج	۲
۲	عباس آباد	۳	۶	فریمان	۳
۲	عنبرآباد	۴	۲۴	محمودی	۴
۳	گسک	۵	۳	خیرآباد	۵
۳	تارخه	۶	۱۵	سست	۶
۱	دهنه شیرین	۷	۲	باغی	۷
۵	اسفید	۸			
۲	جوزقه	۹			
۱	رادخ	۱۰			
۱	باغشجورد	۱۱			
۲۷	زنفق	۱۲			
۷۱	جمع		۸۳	جمع	

۱- مجتبی رفتاری، کارشناس اداره فرش و مسؤول اجرای طرح بقا در مدیریت صنایع روستایی جهاد خراسان.

- میزان اعتبار اختصاصی کارگاههای مشمول در اسفراین ۳۰۰ میلیون ریال بوده است که تا تابستان ۱۳۷۷ مبلغ ۲۲۲ میلیون ریال جذب اعتبار شده است و صرف بهسازی ۱۵۴ کارگاه از ۲۶۰ کارگاه مشمول طرح گردیده است.

- شهرستان اسفراین برای اجرای طرح در مابقی کارگاهها (۱۰۶ کارگاه) با کمبود اعتبار روبه‌رو گردید و این کمبود از طریق ۲۶ میلیون ریال کمک قرض الحسنه بانک صادرات و ۱۱۰ میلیون ریال از محل منابع داخلی بانک ملت تأمین گردید.

- از کارگاههای مشمول طرح ۱۸۷ کارگاه یعنی ۷۱ درصد آنان به بانکها معرفی شدند و ۱۵۴ کارگاه یعنی ۵۹ درصد موفق به دریافت اعتبارات بانکی شدند و تنها ۵ کارگاه یعنی ۱/۹ درصد کارگاهها عملیات بهسازی را تمام کرده‌اند.

- از مجموع کارگاههای بازدید شده در ۱۱۶ مورد به عبارتی ۴۴/۶ درصد پرونده بهداشتی تشکیل شده و همچنین ۱۰۰ درصد نواقص بهداشتی و بهسازی مشاهده شد.

- از مجموع شاغلان کارگاههای بازدید شده ۱۷۰ نفر از کل ۶۷۴ نفر شاغل مشمول طرح، آموزش دیدند. (۲۵ درصد شاغلان) و همچنین مورد معاینات اولیه قرار گرفتند.

- از ۱۷۰ نفر شاغل قالی باف که مورد معاینه قرار گرفتند، ۷۵ نفر یا ۴۴ درصد دچار بیماریهای مختلفی بودند. چنان‌که در جدول شماره (۶) آمده است، بیماریهای عصبی و روحی با ۳۳/۴ درصد و ضعف بینایی با ۲۶/۶ درصد و بیماریهای تنفسی و ریه‌ای با ۲۴ درصد بیشترین تعداد را تشکیل می‌دهند.

جدول شماره ۶ - موارد بیماری در شاغلان قالی باف مورد معاینه طرح بقا شهرستان اسفراین

تابستان ۱۳۷۷

موارد بیماری	عصبی	چشم	تنفسی	پوست و مو	ادراری و تناسلی	جمع بیماران معرفی شده
نفر	۲۵	۲۰	۱۸	۷	۵	۷۵
درصد	۳۳/۴	۲۶/۶	۲۴	۹/۴	۶/۶	۱۰۰

پیشرو، آموزش، بهداشت، معاینه، نواقص، انبار

قالی بافی شهرستان تأمین گردد.

در ادامه، به بررسی بیماریهای مختلف شاغلان قالی بافی پرداخته شد. نتایج این بررسیها در جدول زیر خلاصه شده است.

نتیجه گیری و پیشنهاد

نتایجی که از این تحقیق به دست آمده است، به طور خلاصه در سه بخش آورده می شود.

الف - در بخش میزان تولید قالی اسفراین چند نکته قابل توجه است:

۱ - در اسفراین همچون بیشتر نقاط خراسان به سبب تولید بی رویه و رکود بازار و عدم ثبات قوانین صدور فرش، میزان تولیدات خیلی بیشتر از میزان فروش است. به طوری که در جدول شماره (۳) دیدیم، در سال ۱۳۷۶ میزان تولید قالی در تعاونیهای شهرستان اسفراین ۹۳۳۲ مترمربع بوده است که از این مقدار ۶۳۷۷ مترمربع به فروش رسیده است. به عبارتی ۳۸ درصد تولیدات به فروش نرسیده و بافندگان به دستمزد خود نرسیده اند.

۲ - قالیهای اسفراینی علی رغم توسعه کمی و تولید زیاد از نظر کیفی رشد مطلوب نداشته است. و تولید قالیهای با راج شمار پایین و ارزان متداول گشته است. به طوری که در جدول شماره (۲) دیدیم، تولید فرش در تعاونیهای اسفراین از ۲۴۲۴ مترمربع در سال ۱۳۷۵ به ۹۳۳۲ مترمربع رسیده است یعنی تقریباً چهار برابر افزایش تولید داشته است. و این در حالی است که ارزش تولیدات فرش از ۸۳۰ میلیون ریال به ۲۳۴۷ میلیون ریال افزایش یافته و تنها ۲/۸ برابر شده است.

۳ - در اسفراین نیز نظیر اکثر نقاط خراسان قالی بافی با عدم صرفه اقتصادی روبه رو گشته است. دلایل این امر چنان که در تحقیق آمد، کاهش درصد مردان قالی باف نسبت به زنان، کاهش درصد جوانان زیر ۱۹ سال شاغل در این حرفه و کاهش درصد مبتدیان و افزایش درصد مشاغل دیگر قالی بافان و کاهش نسبت مزدبگیران را می توان عنوان کرد.

۴ - در اسفراین نیز چون اکثر نقاط دیگر، طرحهای محلی و بومی در حال از بین رفتن است و تولید فرشهایی با طرحهای یکسان در همه جا در حال گسترش است. به طور مثال در اسفراین فرشهایی با نقشهای کردی که جنبه بومی دارد در حال منسوخ شدن است و تولید آنها فقط جنبه مصرف محلی و محدود دارد.

لذا در این زمینه پیشنهاد می شود:

اولاً تولید بی رویه فرش کنترل شود، ثانیاً به جنبه های کیفی و هنری و نقشه های

بومی و اصیل شهرستان توجه شود. ثالثاً برای حمایت بافندگان فرش در زمان رکود بازار صندوقی تأسیس و از آنان حمایت مالی شود.

ب- در بخش نیروی شاغل در کارگاههای قالی بافی اسفراین نکات زیر قابل توجه است:

۶۰ درصد بافندگان بی سواد و یا سواد نهضت داشتند. به دلیل بی سواد و ناآشنایی با بازار و کار خویش اغلب آنان از نقشه‌ای که می‌بافند اطلاع ندارند، از جنس مواد اولیه و تفاوت کیفی رنگ گیاهی و صنعتی و حتی از قیمت اصلی کاری که انجام می‌دهند بی‌خبرند. به دلیل عدم اطلاعات کافی در رابطه با کارشان کاملاً نیازمند واسطه‌ها و کارفرماها هستند. و همین ناآگاهی و بی سواد می‌شود که بیشترین سود قالی عاید دلالان و واسطه‌ها شود. لازم به ذکر است که تعاونیهای فرش جهاد در جهت روشنگری بافندگان اقداماتی کرده‌اند، اما در مقیاس کلی ناچیز است. لذا در این بخش پیشنهاد می‌شود که آموزش قالی بافان در راستای برنامه‌های تعاونی به صورت آموزش کلاسیک یا عملی صورت گیرد. در زمینه آموزش قالی (به آموزی) اقدامات گسترده‌ای صورت گیرد و طول دوره آموزش کوتاهتر گردد. بافندگان را با نقشها و کیفیت رنگها و مواد کاربردی آشنا کنند، با افزایش آگاهی و مهارت بافندگان کیفیت بافت فرشها مطلوبتر گردد. ضمناً بافندگان را مستقیماً از طریق تعاونیها در جریان بازار و قیمت و فروش فرشها قرار دهند تا آنها بدانند که نقششان چیست و حقشان کدام است.

ج- وضعیت کارگاههای قالی بافی:

در پرداختن به چگونگی کارگاهها و «طرح بقا»، مشاهده شد که وضعیت بیشتر کارگاههای قالی بافی اسفراین از نظر تهویه و داشتن پنجره، در و دیوار سفید و گچی نامطلوب است. کف اکثر کارگاهها خاکی است، دار قالیها و نیمکتهای قالی بافی در وضع استاندارد نیستند، اکثر بافندگان طرز درست نشستن پشت دستگاه را نمی‌دانند و متأسفانه در زمینه آموزشهای بهداشتی و حرفه‌ای تاکنون قدمهای بسیار کوچکی در قالب «طرح بقا» برداشته شده است، لذا پیشنهاد می‌گردد:

اولاً- اعتبار لازم جهت بهبود و بهسازی و بهداشتی کردن تمامی کارگاههای قالی بافی شهرستان تأمین گردد.

ثانیاً- در طرح بقا تنها نباید زمینه بهداشتی کردن کارگاهها مد نظر باشد بلکه

موضوع بهداشتی نبودن کارگاهها از نظر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی ریشه یابی و تحقیق شود. زیرا در غیر این صورت بافندگان اعتبارات را جذب می کنند و به مصرف سایر نیازهای خود می رسانند و یا در صورت کنترل شدید بعد از بهسازی کارگاهها خود را به اتاق نشیمن تبدیل و کارگاه را به صورت مکان نامساعد دیگری منتقل می کنند و همچنان مشکل کارگاهها و مسائل بهداشتی آنها باقی می ماند.

منابع تحقیق

- جغرافیای شهرستان اسفراین، سید احمد فدایی، انتشارات آستان قدس، ۱۳۷۳.
- فرش دستباف و وضعیت اجتماعی - اقتصادی تولیدکنندگان شهرستان اسفراین، معاونت امور اجتماعی واحد تعاونی و اعتبارات، ۱۳۷۱.
- شناسنامه صنایع دستی خراسان، اسفندماه ۱۳۶۳.
- جزوه دستگاه بافندگی استقلال، کمیته فنی دفتر مرکزی جهاد سازندگی، واحد نساجی.
- منابع و اطلاعات آماری مدیریت صنایع روستایی جهاد سازندگی استان خراسان.
- اطلاعات شفاهی رئیس اتحادیه های تعاونی فرش دستباف استان خراسان و شهرستان اسفراین.
- تحقیقات میدانی.